

TOMÀS PERIS ALBENTOSA^a

L'EVOLUCIÓ DEL PAISATGE EN LES HORTES VALENCIANES I LES ESTRATÈGIES PRODUCTIVES SUBJACENTS (SEGLES XVI-XIX)

RESUM

El paisatge de les hortes evolucionà força durant l'Antic Règim. De bon començament, la superfície regada augmentà considerablement de resultes d'ampliar vells sistemes hidràulics medievals –donant com resultat hortes més compactes– i crear-se'n de nous. El canvi més remarcable fou, però, la intensificació agrícola aconseguida amb la difusió de conreus ja coneguts en època medieval (entre els quals sobresurten la morera i l'arròs) o arribats d'Amèrica, com dacsa i fesols. Es configurà així un nou paisatge de *vol i sòl*, que combinava un arbrat de moreres i fruiters espars o alineats en els llindes dels camps amb diverses sembradures, entre les quals els cereals –blat, dacsa i arròs– sempre mantingueren un paper hegemònic que no seria assenyat interpretar com símptoma d'endarreriment.

La consolidació d'unes rotacions diversificades i molt productives per superfície cal relacionar-la amb: *a*) novetats en els mecanismes operatius fets servir per prorratejar cabal i d'altres canvis que experimentaren les entitats que agrupaven als regants; *b*) les estratègies productives i reproductives aplicades en les petites explotacions camperoles.

Aquestes unitats familiars cada vegada estigueren més orientades cap a la intensificació i la diversificació, aconseguides gràcies a poder regar amb regularitat. Ambdós components –rotacions intenses i diversificació productiva– atenuaren l'impacte dels riscos naturals i els efectes negatius de l'especulació comercial i les subdivisions hereditàries. Propiciaren la supervivència d'explotacions agrícoles cada cop més menudes en les quals la comercialització de collites i l'arrendament de terres acompliren un paper cada vegada més rellevant.

PARAULES CLAU: paisatge; hortes; regadiu; cultius; morera; dacsa; estratègies productives.

---

a Historiador, tomasperis@gmail.com

THE EVOLUTION OF THE LANDSCAPE IN VALENCIA ORCHARDS AND THE
UNDERLYING PRODUCTION STRATEGIES (16TH-19TH CENTURIES)

ABSTRACT

The landscape of the market gardens evolved greatly during the Ancient Regime. From the outset, the irrigated surface increased considerably as a result of expanding old medieval hydraulic systems –resulting in more compact market gardens– and creating new ones. The most remarkable change, however, was the agricultural intensification achieved with the dissemination of crops already known in medieval times (among which the mulberry and rice stand out) or arrived from America, such as corn and beans. Thus, a new landscape of *flight* and *soil* was formed, combining a tree of mulberry trees and spoiled fruit trees or aligned in the lintels of the fields with various seedings, among which –wheat, corn and rice cereals – always maintained a hegemonic role that would not be sensible to interpret as a symptom of delay.

The consolidation of diversified and highly productive rotations by surface must be related to: *a*) novelties in the operational mechanisms used to prorate flow and other changes experienced by the entities that grouped irrigators; *b*) the productive and reproductive strategies applied in small peasant farms.

These family units were increasingly oriented towards intensification and diversification, achieved thanks to being able to water regularly. Both –intensive rotations and productive diversification– attenuated the impact of natural risks and the negative effects of commercial speculation and hereditary subdivisions. They led to the survival of increasingly smaller farms in which the commercialization of crops and the lease of land played an increasingly important role.

KEYWORDS: landscape; orchards; irrigation; crops; mulberry; corn; productive strategies

INTRODUCCIÓ

En el món mediterrani, la principal via d'innovació en l'agricultura tradicional de base orgànica consistí en crear cicles de cultiu que proporcionaren alta productivitat per superfície. El desenvolupament agrícola fou estimulat per l'èxit de collites subtropicals o monsoniques d'estiu que requerien ser regades. En indrets d'hiverns suaus, la capacitat de combinar, en cicles bianuals o triennals, cultius tradicionals bàsics –com el blat– amb plantes de procedència asiàtica o americana permeté obrir innovadores línies productives que milloraren la capacitat de reposar nutrients, expandiren el calendari agrícola –ocupant temporades abans inactives– i diversificaren la producció, reduint els perills que amenaçaven l'economia familiar. Les hortes foren *laboratoris* camperols on, sense a penes novetats en l'instrumental, s'assajaren transformacions que generaren un sistema agrari molt productiu i dotat d'una primerenca orientació comercial.

Aquests processos obliguen a reivindicar la rellevància de les hortes mediterrànies. És cert que com percentatge de terres cultivades foren una realitat secundària, però amb capacitat per influir sobre el conjunt del territori. El potencial innovador es basà en la intensificació i l'orientació comercial d'una

part important dels fruits. Cal rebutjar la inèrcia *chayanoviana* d'atribuir a la pagesia una orientació aclaparadora cap a l'autosuficiència. És urgent rebutjar la visió immobilista atribuïda a l'agricultura mediterrània d'Antic Règim, ja que la capacitat d'un progrés protagonitzat per agricultors modestos és manifesta. Es tractà de millores primerenques i acumulatives, però poc cridaneres.

La introducció de cultius fou un dels components més rellevants de la innovació, ja que féu evolucionar les rotacions, reforçant estratègies productives basades en augmentar el factor treball que combinaven autosuficiència i comercialització. Els camperols optimitzaren l'explotació de la terra impulsats per la voluntat de mantindre l'estatus de titular d'una explotació autònoma, objectiu en el qual influïen els vincles amb el mercat i la lluita social per l'excendent. Participaren en les oportunitats que ofería el mercat i maximitzaren els rendiments sense tenir en compte la productivitat del treball: únicament el volum de collita i el seu valor comercial (Peris, 2008b).

LA INTENSA TRANSFORMACIÓ DELS PAISATGES D'HORTA

Entre els segles XVI i XVIII, es diversificà un sistema agrari d'horta que combinava collites de sembradura i arbrat, tret que distingeix els paisatges mediterranis dels homogenis anells de cultius típics del món atlàntic¹.

Els cultius mediterranis bàsics

En les hortes convisqueren cultius antics perfectament adaptats a l'ecosistema mediterrani, d'altres introduïts durant l'etapa andalusina i plantes arribades d'Amèrica.

Blats i forments

Els cereals panificables de gra gros i cicle hivernal –blats i forments, segats al juny– foren component essencial en el regadiu, on mantingueren un palès caràcter comercial. Però mentre que en secà sols produïen 4-6 hl/ha, en l'horta proporcionaven fins a 16-24 hl/ha durant la segona meitat del segle XVIII. Quan les importacions frumentàries enfonsaven el preu del blat, es preferia comprar-lo i dedicar els camps –en major mesura– a conrear d'altres collites; quan el subministrament marítim fallava i el forment s'encaria, tornaven a ser una opció escaient.

El blat, que gaudia d'una demanda àmplia i estable, fou molt important, ja que proporcionava magnífics resultats en rotació amb la dacsca, llegums, arròs, etc. Mai bloquejà cultius emergents, sinó que compartí la terra amb ells. Excepte en el territori que envoltava a la ciutat de València, les hortes en produïen bastant per satisfer la demanda local. La seua presència (dos terços de blat s'obtenien en regadiu, de manera que, significant "la décima parte de la superficie [...], mantienen más de la tercera parte de su población") no s'ha d'interpretar com indicatiu d'endarreriment, ja que proporcionava rendiments alts i es produïa en part per al mercat, essent pilar de l'agricultura intensiva i comercial (Jaubert, 1844, II,

¹ Ardit, 1993; Peris, 1995; 2003a, p. 26.

p. 578.). Cal destacar que la diversitat de varietats de *triticum aestivum* permeté una adaptació perfecta al context ecològic local i reduí l'amenaça dels riscos naturals².

Les faves

Llegums utilitzats com aliment, farratge i adob verd, foren altre cultiu de tradició mediterrània que assolí rellevància en les rotacions d'horta. Les plantes destinades a produir beines contribuïren a restaurar el nitrogen absorbit per les gramínies, ja que els bacteris de les arrels fixaven part del nitrogen atmosfèric al sòl. Però, també tingueren àmplia difusió com a adob verd. J. A. Valcárcel (1765-1795, III, p. 150) descriví que es sembraven al setembre i març, però abans de fructificar “las derruecan y cortan en trozos [...], y en estando podridas, lo aran [...] y le sirven de abono”, deixant els camps preparats per produir collites d'arròs, dacsca, fesols, melons, etc.

L'èxit tardà de cultius que ja es practicaven en època medieval

La incorporació de cultius d'alta exigència hídrica en les hortes andalusines (arròs, hortalisses, etc.) ha estat estudiada per T. F. Glick (2004, pp. 45-90), qui destacà que el reg permeté adoptar respostes locals que aprofitaven ecosistemes diversos. L'estratègia consistia a diluir el risc ampliant la gamma de productes conreats. L'objectiu: assegurar la reproducció del grup familiar, que mantenia cert ideal d'autosubsistència encara que ja visqués connectat al mercat.

La canyamel

L'aspecte més rellevant és la resistència dels camperols a conrear-la. Comerciants i senyors feudals maldaren per impulsar aquesta collita. No obstant, on els agricultors podien decidir (Plana, València, Ribera o Oriola), els intents fracassaren, ja que els preus no eren remuneradors. Arrelà a la Safor perquè estigué impulsada per “compañías mercantiles, que arrendaban la tierra y la cultivaban directamente con mano de obra asalariada, o bien obtenían los señores la coerción necesaria para obligar a los campesinos a plantar un mínimo de caña”³.

L'arròs

Era un cultiu medieval que assolí enorme transcendència des del XVIII. Els trets bàsics a remarcar són:

- Les diverses realitats agrícoles existents sota el nom comú, ja que podia ocupar camps aïllats en les hortes o ser monoconreu en marjals (de collita anual o amb un any de guaret intercalat), conrear-se sembrant o trasplantant mates.
- La proclivitat dels pagesos per conrear-lo.
- La capacitat d'impregnar el sistema agrari amb un accentuat caràcter comercial.

2 Ardit, 1993, I, pp. 270-275; Peris, 1995; 2003a, pp. 114-117.

3 Ardit, 1993, I, pp. 307-311; García-Oliver, 1999.

Les raons del seu èxit s'han de buscar en uns rendiments alts i l'estímul que significava la demanda estrangera⁴. Aquesta gramínia continuà expandint-se durant la segona meitat dels Sis-cents, però el triomf definitiu es produí a partir de 1720. Les 9.641 ha d'aleshores passaren a 12.984 l'any 1752. Les prohibicions dels Set-cents no impediren arribar a les 17.619 ha d'arrossar l'any 1807. I la posterior llibertat de cultiu possibilità que ocupés 26.168 ha a la província de València el 1860⁵.

No fou un canvi cobejat de manera unànime perquè havia de competir amb d'altres sembradures i amb les moreres. Els camperols defensaven l'arròs. Tant Cavanilles (1795-1797, I, pp. 170-184) com Bosch Julià (1866, p. 236) constataren que "la afició que hay en las orillas del Júcar al cultivo del arroz raya en locura". Convenia conrear-lo perquè era menys arriscat que la morera, proporcionava el doble de beneficis per fanecada que el blat i combinava la doble dimensió d'aliment familiar i excedent comercial. Comportava el perill de patir malària, però implicava tenir feina i menjar. En la polèmica mantinguda durant el XVIII (Ribes, 1987) xocaren dues opcions: la que defensava el negoci seder i la d'aquells que volien escapar dels tentacles especulatiu conreant arròs. Les elits beneficiades per la sericicultura ressuscitaren prohibicions medievals i incorporaren arguments sanitaris. La dicotomia de Cavanilles (distingint zones pantanoses, on s'hauria de permetre aquesta gramínia, i les inundades artificialment, on s'havia d'eradicar) admet d'altra lectura: territoris palustres on no hi havia moreres i zones on aquest arbrat estava amenaçat per l'expansió arrossaire⁶.

L'arròs gaudí d'una dimensió comercial cobejada pels pagesos. Que l'any 1860 s'embarcaren 60.000 tones d'arròs per València i Cullera no constitueix cap novetat contemporània. A principis del XVII, el 77 % de les 70.000 càrregues d'arròs collides ja s'extreia i dos terços de la producció es comercialitzava en el mercat hispànic o s'exportava a territoris llunyans a final del segle XIX. Alberic constitueix un exemple eloqüent: les 110.000 arroves d'arròs del 1795 representaven el 64,8 % del valor de la producció agrícola local; s'extreia el 94 % de l'arròs i tota la seda, i amb els diners obtinguts s'adquiria blat castellà, 6.000 arroves d'oli andalús i 18.000 de vi, etc. Es tracta una orientació productiva tan inqüestionable com difícil d'encaixar en el clíxé de comercialització restringida que s'aplica a qualsevol economia d'Antic Règim⁷.

Les moreres

La proliferació de moreres impulsà canvis fonamentals. Durant els Quatre-cents, el fenomen respongué a la demanda dels gremis locals i es manifestà en forma d'arbres solts als corrals de les cases i les vores dels camps. La difusió s'accelerà des de final del XVI, estimulada per la incapacitat de Granada –afectada per la rebel·lió morisca del 1568– per continuar abastint als teixidors de Toledo. L'èxit fou

4 En el segle XV ja s'exportaven remeses d'arròs a Itàlia i Alemanya.

5 Darrere dels arguments sanitaris plantejats per prohibir-lo hi hagué d'altres raons: criteris sobre com aprofitar el cabal de les sèquies, reclamar un individualisme agrari major del que permetia l'arròs (que obligava a adoptar decisions comunitàries sobre l'aprofitament de les aigües o per evitar humitats perniciosos als camps veïns), així com la defensa d'una sericicultura, que requeria infinites moreres per alimentar els cucs, arbres amenaçats per la humitat provocada pels arrossars (Mateu, 1997; Ardit, 1993, I, pp. 287-292; Peris, 2003a, pp. 96-113).

6 Mateu, 1987; Peris, 1989, pp. 210-221; 2001, pp. 145-149; 2003, p. 110; Giménez, 2008.

7 Piqueras, 1985, p. 45; Ardit, 1993, I, pp. 289-291; Peris, 2003a, pp. 110; García-Oliver, 2004, p. 316.

ràpid en hortes on la precarietat hídrica comprometia les sembradures: començà com un complement que reduïa riscos naturals i aviat es convertí en cultiu essencial, ja que les arrels aprofundien fins a les capes on la terra es mantenia humida⁸.

Els propietaris proclius a plantar moreres foren petits i mitjans camperols. L'objectiu consistia en augmentar els ingressos agrícoles sumant els beneficis obtinguts de la cria de cucs i el filat de fibra, tasques que no requerien gaire inversió i per a les quals es disposava del treball gratuït de la unitat familiar. Les moreres ajudaren als llauradors a mantenir l'estatus d'agricultor autònom malgrat els efectes desintegradors de successives divisions hereditàries⁹.

Però la morera es va veure afectada, durant la primera meitat del XVIII, per les prohibicions d'exportar seda, hagué de competir amb uns cereals cada vegada més cars, suportà una creixent càrrega fiscal i patí plagues i adversitats climàtiques. Aquests factors negatius expliquen el llarg declivi –cultiu complementari en regressió– que donà pas al potent avanç de l'arròs. A Algemesí, per exemple, es buidaren els morerars espessos per dedicar l'interior de cada camp a conrear arròs, hortalisses o cacauet. La sobreoferta de fulla empobrí els pobles on les moreres seguien essent cultiu principal: “Carcagente [...] está arruinada por la cosecha de seda; y desgraciado el pueblo que fía su fortuna a la incertidumbre y delicadez de este insecto”¹⁰. Cavanilles corroborà l'èxit dels rodats de morera i la poda dràstica cada tres anys. I Valcárcel indicà (1765-1795, XX, pp. 261-274) que “los inteligentes [...] rodean de estos árboles sus tierras”. Destaca l'alta sensibilitat manifestada pels camperols per canviar de cultius en funció de les expectatives de guany: tan bon punt deixaren de veure una sortida raonable a la crisi sedera, donaren pas lliure a l'arròs. Els informes dels còsols francesos confirmen la decadència de les moreres entre 1790 i 1815, quan “les trois quarts des muriers furent arrachés pour faire place à des rizières”¹¹.

Destaca la prudència mostrada pel camperolat, ja que mostrà interès per participar en el negoci seder, però sense apropar-se a una especialització perillosa, demostrant gran flexibilitat per adaptar-se a les conjuntures comercials. Tot i ser un cultiu arbori, aconseguiren integrar les moreres en el sistema de policultura a través de fórmules ben elàstiques: limitant-les als marges dels camps, preferint el morerar clar (arbres espaiats que permetien collites intercalars) a l'espès, i duent a terme podes suaus o dràstiques, segons com es remunerara la fulla¹². Ni l'adopció del cultiu va ser fulminant, ni l'eclipsi tingué un caràcter dràstic. Fou una dinàmica gradual en la qual els llaurador optaren per una modalitat o d'altra en funció de la rendibilitat de la fulla. La morera fou un dels pilars del desenvolupament agrari de les hortes. Sense aquest arbrat és difícil entendre la intensificació agrícola i el caràcter comercial de la producció. Consolidaren una agricultura promiscua, en la qual es combinaven arbres i sembradures,

8 A final del XVI era a l'Alcúdia “la principal cosecha [...]”; la mayor parte del término [...] está plantado de moreras” (Vallés, 1983, pp. 16-18).

9 Vallés, 1983, pp. 16-17 i 33-34; Ardit, 1993, I, p. 186; Peris, 1989, 1992, 1997, 2003a.

10 Franco, cit. Ribes, 1987, p. 132.

11 Cavanilles, 1795-1797, I, pp. 166-197; Peris, 1989, pp. 190-192; 2003a, pp. 88-94.

12 La denominació inclou diferents modalitats: morerar espès –dedicat exclusivament a produir fulla– i morerar clar (els arbres ocupaven tota la parcel·la, però deixant espai per sembres intercalars). Els rodats podien ocupar tot el perímetre o només algun costat.

“el pobre colono, con el producto de la hoja [...], sacaba para satisfacer el arriendo de las tierras, y le quedaban las cosechas de trigo y maíz u otras [...] para dar un pedazo de pan a sus hijos”. Els llauradors aprengheren amb les moreres com de perillós resultava apropar-se al monocultiu. Valcárcel (1765-1795, XI, pp. 313-315) la descriví com “cosecha engañosa para el agricultor, que lleva el hambre a los que la trabajan y el provecho sólo por los que tratan”. Els cultivadors experimentaren què significava dependre de les fluctuacions comercials. Fins i tot durant les millors conjuntures, els preus de la fulla podien ser ruïnosa: a l'Alcúdia, per exemple, valia “a diversos preus [...], segons els anys [...], un temps barat, un altre car i de vegades donada” (Vallès, 1983, p. 26). Participaren, doncs, en el negoci seder, però sense caure en el parany que l'economia familiar depenguera per complet d'aquest producte especulatiu.

El cànem

El cànem assolí importància a la Plana, l'Horta i el Baix Segura al final de l'Antic Règim. Es mantingué com cultiu secundari fins que “los estímulos provenientes del mercado” provocaren que assolira importància a la Plana entre 1750 i 1865. Segons Garrido, triomfà gràcies a la bona qualitat de la fibra i els rendiments aconseguits (més de 800 kg/ha). També per la confluència d'una demanda local estable, la procedent de comarques on el cànem havia estat eclipsat per cultius alimentaris i l'estímul que suposaren les compres realitzades per la marina reial des del 1748. Fou collita principal a principis del segle XIX gràcies als beneficis que aportava i perquè formava part d'una rotació bianual molt practicada (cànem/fesols i blat/fesols). L'enfonsament dels preus des de l'any 1865, però, provocà la seua agonia.

Un altre gran centre de producció fou la Vega Baixa. Jesús Millán informa que Oriola produïa 16.000 arroves a meitat del XVI. L'eclosió del cànem alacantí es retardà fins als Vuit-cents, beneficiant-se del declivi d'aquesta fibra a la Plana¹³. L'ampliació del regadiu, problemes de drenatge i l'afirmació d'una agricultura intensiva expliquen que augmentés fins a 60.000 arroves. Les raons d'aquest èxit tardà estan en el conjunt de trets positius que acumulava (Millán, 2015):

- Tindre un cicle biològic curt permetia rotar amb una àmplia gamma de collites (blat, pebrots, carxofes, etc.) que donaven magnífics resultats quan seguïen al cànem.
- Les feines requerides ocupaven temporades de baixa demanda de treball.
- Proporcionava alta productivitat per superfície.
- La fàcil conservació de la fibra facilità una inserció favorable en el mercat.

El taronger

Aquest fruïter va romandre com un cultiu marginal fins al 1780, a causa de la limitada demanda i la puixança sedera en les àrees potencialment productores. Des de finals del XVIII, s'expandí per la Vega Baixa, Alzira-Carcaixent, Vila-real i Borriana o la Marina Alta. La difusió estigué impulsada per

13 El tercer nucli on adquirí entitat és l'Horta de València. A Castelló arribà a ocupar el 38 % de la terra i el 29 % a la Vega Baixa, però a l'Horta sols el 19 % (Garrido, 1999; 2004, pp. 70-80; Millán, 1984, pp. 69-72; 2015, pp. 23-40).

la burgesia, que efectuà grans inversions per transformar secans improductius en terres regades amb sínies (Salvador Calatayud especifica que ocupava 351 ha a Alzira en 1838 –13,7 % del regadiu– i el *Diccionario* de Madoz inclogué les taronges entre les exportacions). La gran expansió es produí en dates tardanes, passant de 2.765 ha el 1872 a 21.697 ha en l'any 1904¹⁴.

La introducció de cultius americans en les rotacions intensives

Als cultius tradicionals mediterranis i als introduïts durant l'etapa andalusí s'hi afegiren noves plantes procedents d'Amèrica.

La dacsa americana

Destaca la potent i primerenca expansió de la dacsa, fenomen capital descuidat per la historiografia. Aquest cereal ja aconseguí certa importància a final del segle XVI. Escolano (1611, IV, pp. 675 i 698) remarcà la seua presència a Oriola, Alacant, Elx, Gandia, Xàtiva i València en el trànsit al Sis-cents: “El maíz, que llamamos adaza de las Indias, sale tan acertado que no parece advenedizo”. Mayans i Colmeiro confirmen la propagació primerenca pel regadiu. El primer autor informà (1976, pp. 16-17, 38-40) que a meitat del XVIII hi havia “dos grandes excepciones en España [...]: los reinos de Galicia y de Valencia. En este último de cada treinta personas [...] ay uno solamente que coma pan de trigo, y los demás le comen de adaza”. Colmeiro (1965 [1863], pp. 666-667) establí paral·lelismes entre les hortes mediterrànies i la façana cantàbrica pel que fa a l'èxit de la dacsa, “cuya siembra empezó a generalizarse a finales del Reinado de Felipe II [...]; también se propagó por Valencia y Murcia, como tan propio de las tierras frescas y regadas”.

Antonio López (1974, pp. 147-154) confirmà la seva difusió durant l'últim terç dels Cinc-cents. A la Ribera alternava amb el blat, aprofitant les fases climàtiques humides i les prohibicions arrossaires, de manera que a final del XVII era aliment apreciat pels pobres i un bon farratge. La dacsa afavorí la intensificació, ja que proporcionava bons rendiments (30-40 hl/ha), millorà les rotacions i permeté estabular bestiar boví¹⁵. Eugenio Císcar i Manuel Ardit remarquen la difusió primerenca. El primer autor la documenta a la Valldigna entre 1569 i 1601 i aporta referències al *maíz de las Yndias*: significava un terç del blat en les particions de fruits del 1614, però en les de 1685 ja eren 1.196 cafissos front dels 857 de blat¹⁶. Ardit informa que la dacsa americana figurava entre els ingressos senyorials recaptats a la foia de Llombai el 1587¹⁷.

A finals del segle XVIII, la producció fluctuava entre els 342.630 hectolitres estimats per Ricord i els 455.000 de Cavanilles o el Cens de 1799¹⁸. Canga Argüelles (1834, II, p. 626) destacà el protagonisme

14 Cavanilles, 1795-1797, II, pp. 206-208; Piqueras, 1985, pp. 62-64, 112 i 181-182; Calatayud, 1985, p. 205; 1989, pp. 99-115; 2006, pp. 159-160; Peris 2003a, 214; 2005, pp. 118, 138.

15 Peris, 1988, pp. 113-116; 1989, pp. 221-225; 2003a, pp. 115-118; 2005, pp. 126-127.

16 Císcar, 1997, pp. 35, 55, 183 i 301-317.

17 Ardit, 2004, pp. 66, 109, 129, 311 i 373-375.

18 Cavanilles, 1795-1797, I, p.168, 208, 227; II, p. 142; Ardit, 1993, I, p. 276-286.

aconseguit per la dacsa en el regadiu, ja que estava present en 17.969 ha d'horta. No ha d'estranyar, doncs, que la seua producció triplicara la del blat a la Safor en 1831, amb 35.299 i 11.833 fanegues (Jaubert, 1844, II, p. 154). Bosch Julià dedicà gran atenció a aquest cereal tan productiu:

[...] el maíz se siembra [...] del 15 al 24 de junio, luego de segado el trigo [...], está en la tierra poco más de tres meses [...] y recibe ocho riegos [...]; esta planta [...] es una de las que más han contribuido a que desaparezca el barbecho, a proporcionar trabajo continuo al labrador, a dejar el suelo limpio y dispuesto para la cosecha subsiguiente [...]. Las gentes poco acomodadas [...], los meses de junio, julio, agosto y septiembre, suelen alimentarse de pan de trigo; el resto del año, de pan de maíz (Bosch, 1864, pp. 249-251).

Fesols

L'embolic entre llegums medievals, també anomenats fesols (castellà *alubias* o *judías*), i la planta americana ha provocat dubtes que fan que la seua expansió quede postergada en un llimbs historiogràfic (Maroto, 1997, p. 380), tot i que eren importants com aliment i per restaurar el nitrogen absorbit per les gramínies. Adquirí rellevància des del segle xvii, en paral·lel a l'expansió de la dacsa, planta a la qual solia acompanyar (Escolano, 1611, IV, p. 683). A la Plana alternava amb canem i blat. En 1831 es produïren 17.750 fanegues a la Safor, que no desdiuen front les 31.478 de faves, 35.299 de dacsa i 11.833 de blat. Jaubert (1844, II, pp. 154 i 581-583) distingia als fesols entre els llegums de regadiu, especificant que “su cultivo forma parte esencial de las cosechas y sucede [...] trigo y cáñamo”; especificà que l'espècie més cultivada era el fesol americà (*Phaseolus vulgaris*) i descriví els principals trets agronòmics¹⁹. També va tenir una presència destacada en les rotacions practicades a la Ribera, on un terç dels 80.920 hl de llegums recollits corresponien als fesols (Cavanilles, 1795-1797, I, pp. 106-111). Bosch Julià (1866, p. 252) destacà el protagonisme assolit a la vall del Xúquer:

Se cultivan en grande escala las variedades de enrame y enanas. Se puede sembrar simultáneamente el maíz y las judías [...] o independientes, que es lo más frecuente. Se las siembra en junio y se las recolecta en septiembre u octubre [...], y exige riegos [...] de ocho en ocho días [...] Es la carne de que se alimenta la clase pobre [...], barata y muy nutritiva.

Manuel Ardit comentà l'èxit dels fesols a l'Horta durant el xviii, on s'expandí a costa del blat:

por ser muchas las que se [...] siembran en el día, quando antes eran muy pocas [...], pues a lo más se ocupaban algunos rodales de tierra o sembraban en los márgenes [...] para el consumo [...] de los cosecheros. El mercat castellà fou rellevant per explicar la seva expansió, ja que els fesols es dirigien “como carga de retorno de los carros que llevaban a la Huerta trigo castellano [...], una mayor articulación del mercado peninsular de granos induciría esta sustitución de cultivos”²⁰.

19 Els fesols es sembraven “sobre el rastrojo [de trigo], después de dos labores sucesivas, o bien después del cáñamo, a últimos de agosto” (Jaubert, 1844, II, pp. 581-582).

20 Ardit, 1993, I, pp. 302-303; Pérez, 1992, pp. 482-489.

D'altres collites d'origen americà

La resta de cultius americans –pebrots, tomaques, carabasses, etc.– figuren mal representats en les estadístiques. Els pimentons són, després de la dacsa i els fesols, la planta americana més citada per Cavanilles. La Plana fou la principal comarca productora a final del XVIII: a Castelló s'hi recol·lectava “una cantidad enorme”: a Vila-real s'hi recollien 600.000 arroves, 100.000 a Almassora, 60.000 a Borriana, etc. A l'Horta “se consumen multitudes de frutos de tomate y pimiento asados, crudos y en escabeche”²¹. Ardit informà (1993, I, p. 303) que l'expansió dels pebrots i altres hortalisses d'estiu a l'hinterland de la capital provocà les queixes del clergat a finals dels Set-cents, perquè no satisfieien delme: “se han dedicado [...] a hacer pimientos y verduras con tal abundancia que dejan de sembrar trigo [...]. Y llega tal [...] abuso que hay cosechero que tiene plantadas de pimientos, coles y demás hortalizas cahizadas enteras [...], para ganar] más vendiendo dichos frutos [...] en el mercado”. Altres hortes on adquiriren rellevància foren Xàtiva, la Vega Baixa i la Ribera. Madoz informa que, a Oriola, “el pimiento molido colorado es, de pocos años a esta parte, una de las más pingües cosechas”, exportant-se una gran part de la producció²².

Les tomaques eren àmpliament cultivades en les hortes, com glossà Cavanilles (1795-1797, II, p. 142). A la Safor assoliren relleu gràcies a l'avantatge comparatiu del microclima càlid, que permetia collir-les primerenques. Francesc Llansol destacà el protagonisme de les hortalisses d'estiu en la dieta alimentària:

[...] la parte menos acomodada [... come] arroz, poca carne, mucho pimiento, picante y dulce, tomate y, en invierno, añaden la cebolla y el ajo [...]. El pan [...] que se hace de maíz, aunque es más pesado al estómago que el de trigo, sin embargo, en los pobres que trabajan en el campo, sirve de mucho sustento (cit. Peris, 2005, p. 138).

Cavanilles (1795-1797, I, p. 208) confirma la rellevància de les hortalisses d'origen americà en la comarca de la Safor:

[...] lo templado de la atmósfera proporciona frutos con anticipación, como pimientos y tomates, que venden [...], y es incalculable el número de arrobas que cogen. En junio, julio y agosto [...] salen cada día más de 2.000 arrobas [...], los melones, las habas, las judías y hortalizas producen cuantiosas sumas.

Diverses varietats de carabasses americanes reemplaçaren d'altres cucúrbites autòctones i assoliren entitat com a farratge per a les cavalleries²³.

El cacauet guanyà força al segle XIX. Madoz esmentà que *el maní de América* havia assolit entitat a Sueca, Cullera, Xàtiva, Silla, Picassent, Alginet i Gandia. A Algemesí substituï les moreres: el 1861 es conreaven 1.143 ha, sent la principal collita i ocupant 1/3 de la terra. Sanz Bremón el descriu en 1875

21 Escolano, 1611, IV p. 678; Cavanilles, 1795-1797, I, pp. 105-109, II, 64; Maroto, 1997, pp. 380-381; Peris, 2005, pp. 133-135 i 141.

22 Cavanilles, 1795-1797, I, p. 208, 222; II, p. 282; Madoz, 1982; Millán, 1999, p. 178.

23 Escolano, 1611, IV, p. 683; Maroto, 1997, p. 381.

com el tercer cultiu més important “en la zona baja de la provincia [...], después del arroz y del naranjo”, amb rendiments de 48 hl/ha, que, a més de l'oli, proporcionaven un excel·lent farratge²⁴.

La creïlla és l'única planta introduïda en els secans de l'interior i que es va estendre posteriorment per les hortes. L'acceptació com aliment fou impulsada per les crisis frumentàries de finals dels Set-cents, però l'impuls definitiu es produí a partir de la dècada del 1800, després d'una successió de sequeres i el bloqueig britànic que impedí mantenir les importacions marítimes de blat. Pérez García l'esmenta com una innovació rellevant a l'Horta entre 1808 i 1845. Madoz destaca la producció de patates a Oriola i Jesús Millán (1999) precisa que el 1884 s'hi produïen entre 2.000 i 3.000 tones. El cultiu de creïlles per alimentar persones s'estengué per les hortes a mitjans dels Vuit-cents, substituint el blat com a base fonamental de les rotacions, ja que oferia rendiments molt elevats (92 qm/ha, quatre vegades superiors als del secà), la qual cosa explica que ocupara 6.500 ha de regadiu l'any 1904²⁵.

UN SISTEMA AGRÍCOLA BEN AVANÇAT

Les hortes experimentaren durant els segles XVI-XVIII avenços transcendentals. El paisatge agrari canvià i es modificà el sentit econòmic de les collites, ja que una part creixent dels fruits es destinà als circuits mercantils. El resultat fou un sistema agrícola avançat, que destaca força en el panorama europeu.

L'afirmació d'unes rotacions d'horta molt intensives

En les hortes d'època medieval hi havia nombrosos camps ocupats per vinyes i era comú una alternança triennal en la qual s'hi combinava blat d'hivern, cereals o hortalisses de primavera així com llargs períodes de guaret (Furió, 2004, pp. 341-343). El reg acomplia l'objectiu de garantir el creixement òptim de plantes viables en l'ecosistema mediterrani.

La introducció de nous cultius estivals de cicle curt i altament productius (dacs, arròs, fesols, hortalisses, cànem, etc.) permeté la successió ininterrompuda de collites sense deixar descansar la terra. Cavanilles (1795-1797, I, pp. 176-179) descriví que a Alberic, en menys de 24 hores, les mates d'arròs substituïen a l'anterior esplet: “Va una quadrilla segando el trigo, otra saca los haces a las eras, sigue la tercera arando los campos; consecutivamente entra el agua, y [...] llegan los plantadores y completan aquella obra”. Bosch Julià (1866, p. 227) explicà que era una opció arriscada i cara a la qual estaven condemnats els pagesos més modestos:

El año que se siembra trigo salen [...] mal las dos cosechas [...]. El labrador se ve precisado a segar el trigo antes de tiempo, siendo carísimos los jornales de siega y trilla, porque no se encuentran operarios [...]; se trasplanta el arroz más tarde de lo que conviene, exponiendo la cosecha a los

24 Cavanilles, 1801; Bosch, 1866, pp. 252-253; Madoz, 1885; Piqueras, 1985, pp. 38-39 i 176-179; Garrabou, 1985, p. 115; Ardit, 1993, I, p. 306; Maroto, 1997, p. 383; Calatayud, 1999, p. 107; Peris, 2003a, pp. 102; 2005, pp. 142 i 2018.

25 Garrabou, p. 1985, 115; Piqueras, 1985, pp. 173-176; Pérez, 1992, pp. 488; Ardit, 1993, I, p. 304; Maroto, 1997, p. 379; Millán, 1999, p. 175; Garrabou, 2006, pp. 162-163 i 176.

peligros [...]. Los labradores acomodados se dan por satisfechos con sacar una buena cosecha de arroz. Los que propenden a las dos cosechas son los colonos faltos de medios para comprar trigo.

La suavitat dels hiverns i unes rotacions perfectament calibrades feren que el guaret desaparegués on era possible regar²⁶. Així, es van establir seqüències complexes de cultius en les quals allò que es considerava no eren els beneficis aïllats de cada collita, sinó la producció global aconseguida en tot el cicle (Peris, 1995, p. 500). Era un policultiu en el qual es mantenia la pauta que el blat fos el cultiu bàsic que es combinava amb llegums i alfals²⁷, moreres, nous cereals (dacsca i arròs), hortalisses americanes i fibres tèxtils. Ens trobem davant d'un sistema agrari tan promiscu que complica molt la tasca de quantificar l'estructura dels cultius. La classificació habitual, que distingeix tres modalitats (cereals, arbustiu-arborícola i intensiu), no és adequada per les hortes mediterrànies, on tots aquests elements s'hi combinaven. Jaubert (1844, II, p. 568) descriví la rotació més practicada a l'Horta al final de l'Antic Règim:

El trigo se siembra en octubre, el maíz en mayo del año siguiente y se coge a primeros de septiembre; el cáñamo se siembra en marzo, las habichuelas a final de agosto, de suerte que la tierra no queda libre más que en los primeros días del mes de octubre, en que se vuelve a sembrar el trigo. Algunas veces se plantan sobre los rastrojos melones [...], y otras hortalizas ocupan la tierra hasta [...] sembrar el cáñamo²⁸.

A la Plana s'hi practicava l'alternança bianual faves-fesols-blat-fesols. A la Safor predominava la dacsca, que es combinava amb tomaques, pebreres, cacauet, etc. La successió de “trigo y habichuelas, trigo y cacauet, trigo y maíz, habichuelas tempranas y [...] tardías, plantel de arroz y habichuelas, habas y maíz [...], el trigo y el maíz, alternando con plantas forrajeras y hortalizas”, no era cap novetat del Vuit-cents; havia anat prenent forma al llarg de l'Antic Règim²⁹. Cal destacar que, durant els segles XVI-XVIII, no fou factible aconseguir una especialització regional que tendira al monocultiu. S'hi oposava la necessitat de graduar un calendari agrícola que abastara tot l'any i la voluntat de diversificar el risc; tot i que no podem oblidar la limitada capacitat d'adobar la terra i uns mitjans de transport encara cars i insegurs.

A cada zona prevalgué certa seqüència de collites que permeté cobrir una part prudent de les necessitats locals i obtenir una gamma reduïda de productes destinats a mercats llunyans, entre els quals sempre hi destacava algun: morera, arròs, cànem, hortalisses, blat, etc. Aconseguir un cert grau d'especialització fou un fenomen limitat i tardà, típic d'àrees específiques durant la fase de col·lapse de l'Antic Règim. Per exemple, les hortalisses assoliren especial rellevància a la Pobla Llarga, on es conreaven, el 1789, “campos enteros de hortalizas, forrajes, melones y otras verduras para vender en cantidades de

26 L'escassetat d'aigua en zones de l'Horta de València obligà a deixar camps en guaret durant els estius (Peris, 2003b, pp. 129-130).

27 Alfals era –amb les garrofes– l'aliment de cavalleries, cosa que explica que ocupara la cinquena part d'una explotació camperola. Es regava setmanalment en l'estiu i cada 15 dies la resta de l'any, obtenint-se fins a 12 talls (Bosch Julià, 1866, pp. 254-255).

28 Durant el segle XIX adquirí importància a l'Horta una rotació que incloïa creïlles primerenques collides al maig, una collita d'estiu (cacau, fesols, melons, tomaques, etc.) seguida de patates de tardor-hivern (Garrabou, 2006, pp. 169-179).

29 Garrabou, 1985, p. 30; 2006, p. 164; Peris, 2003a, pp. 79-131.

muchísima consideración [...], dejando de hacer por este motivo cosecha de arroz y de otros granos” (Ardit, 1993, I, p. 305).

Ens trobem, doncs, davant d'un paisatge agrícola diversificat i canviant que, a més, variava segons zones, depenent de l'abundància i regularitat de l'aigua de reg, la fertilitat del sòl, el microclima, les desiguals possibilitats de transport, etc. Els nous cultius s'introduïren de forma gradual, ja que s'hagueren d'adaptar a les estructures productives preexistents. Alguns ocuparen nínxols ecològics abans desaprofitats, com l'arròs en els aiguamolls. La majoria es feren lloc en temporades abans poc actives, com l'estiu. Finalment, uns pocs cultius arraconaren collites tradicionals que presentaven menys avantatges per a la petita explotació familiar. L'estacionalitat era essencial, ja que calia pensar en cicles complexos que encaixessin segons l'època de l'any que ocupava la terra, els nutrients requerits i les opcions per comercialitzar excedents.

Es tractava d'afrontar les fluctuacions del mercat, esglaonar el treball durant tot l'any, mantenir la fertilitat de la capa edàfica sense practicar guaret, així com reduir l'impacte de plagues i atacs d'insectes. Els cicles de cultiu ininterromputs incloïen plantes poc rendibles però convenients, com ara la canyamel i el cànem. La primera es mantingué a Gandia durant els segles XVII i XVIII perquè reposava nutrients a la terra: “es forçoso hazer cañamieles para beneficio de las tierras, las quales después [...] panifican más y mejor, como la de Valencia después de los cáñamos” (cit. Peris, 1995, p. 491). Si a Castelló encara es plantava cànem a mitjan segle XIX, no era per la baixa rendibilitat que proporcionava sinó perquè ofegava les brosses i deixava el camp fertilitzat pel cereal (en cas contrari, l'adob requerit pel blat valia més que totes les despeses de cultiu del cànem; Garrido, 1999).

Una considerable flexibilitat productiva

La millora del regadiu fou la premissa que féu possible un notable desenvolupament agrari. La intensificació es produí gràcies a la difusió de cultius que calia regar amb freqüència i aprofitaven els avantatges del medi físic i els estímuls de mercats remots. Atesa l'hegemonia de la petita explotació, es preferien collites amb alts rendiments per superfície, encara que fossin exigents en treball, ja que la unitat familiar proporcionava mà d'obra gratuïta. La successió ininterrompuda de collites responia a una estratègia productiva que compatibilitzava autosuficiència i comercialització. L'objectiu era cobrir una part important de les necessitats pròpies i produir una gamma reduïda de fruits destinats a mercats llunyans, entre els quals algun (arròs, morera, etc.) aconseguiren un protagonisme especial en cada horta. Les explotacions camperoles manifestaren gran afany per combinar intensificació i diversificació, autosuficiència i venda.

Darrere de les complexes rotacions, no només hi havia la necessitat agronòmica de restaurar nutrients o un càlcul de rendibilitat; estava la conveniència d'esglaonar el treball en un calendari agrícola que abastara totes les estacions de l'any, així com l'exigència de minimitzar els riscos derivats de calamitats naturals o fluctuacions comercials. L'objectiu era mantenir l'estatus d'agricultor autònom amb una explotació pròpia. A partir d'aquesta lògica, s'havia d'arrancar al factor productiu més escàs –la terra– el màxim possible, sense parar esment a la productivitat del treball. Evidència de l'alta eficiència

productiva aconseguida en les petites explotacions (que mostraren gran flexibilitat pel que fa a les estratègies productives, ajustant-se a l'estacionalitat dels cicles agrícoles i reaccionant amb rapidesa a les fluctuacions de la demanda) és que la gestió directa de la terra per rendistes urbans sempre tingué una significació marginal. El guaret fou eliminat gràcies a una millor fertilització i al regadiu, combinant cultius arboris i rotacions de sembradura. Pocs sistemes agrícoles aconseguiren un ús tan eficient dels recursos naturals com les hortes valencianes. El sistema agrícola tan intensiu que s'hi practicava donava rendiments superficials molt alts, però requeria molta força de treball.

Les millores hidràuliques permeteren introduir cultius que requerien reg continu i evitar la via extensiva, sense veure's obligats a conrear erms de mala qualitat³⁰. Una diversificació productiva flexible permeté adaptar-se als dalts i baixos experimentats pels preus, aprofitar els nínxols ecològics del litoral, així com mitigar l'amenaça de riscos naturals: climàtics (aridesa estival, sequeres, inundacions, etc.), plagues d'insectes i malalties fúngiques. L'èxit dels cereals d'hivern i els cultius arboris, o els esforços per ampliar el regadiu, foren respostes a l'aridesa mediterrània. Anticipar la sega era una fórmula per combatre l'amenaça de tempestes i evitar malalties fúngiques (per mitigar els perills de pedregades o inundacions que amenaçaven els arrossars al principi de tardor, es trasplantaven mates cultivades en planter, procediment que anticipava la sega un parell de setmanes).

Successives reestructuracions agràries protagonitzades per humils camperols aconseguiren diversificar el patró de cultius i diluir els riscos mitjançant un sistema mixt amb el qual s'obtenien cereals (blat, dacs i arròs) i hortalisses per alimentar la família, així com tants excedents comercialitzables com fos possible. Atès que el potencial de treball de la unitat familiar solia estar per sobre de les necessitats de la petita explotació, cada vegada fou més necessari practicar una multiactivitat que combinava el treball agrícola amb la cria de bestiar, l'artesanía i tasques de transport (disposar de fulla de morera permetia mantenir una manufactura domèstica que proporcionava feina als membres de la unitat familiar).

L'orientació productiva de les hortes sempre fou contrària a la ramaderia extensiva³¹. L'exigüitat de la ramaderia estant no s'ha d'interpretar com símptoma d'endarreriment. No fou necessari integrar més el bestiar en les explotacions agrícoles ja que el fem dels ramats transhumants i d'altres alternatives permetien mantenir la fertilitat de la terra. A més, no era convenient que cada menuda explotació disposara d'animals de llaura, ja que hi havia alternatives adients, com cavar els camps amb la mà d'obra familiar o contractar aquests serveis, evitant haver de mantenir animals de tir infrautilitzats. Finalment, cal destacar que l'estabulació de ramat boví i porcí va assolir gran rellevància des del segle XVIII gràcies a la presència de plantes farratgeres i aprofitant subproductes agrícoles³².

Les transformacions experimentades no foren, per tant, idèntiques a les de l'agricultura atlàntica. Però no hem de pensar que foren menys importants, ni que els canvis impulsaren una dinàmica socio-econòmica tan diferent. Els rendiments per superfície augmentaren i obtindre més d'una collita anual esdevingué habitual. Els bons resultats agrícoles atragueren inversions urbanes. Ni la rellevància dels

---

30 Peris, 1995, p. 494; 2003a, pp. 45-78.

31 Ardit, 1993, I, pp. 50-63; Peris, 1995, p. 486.

32 Garrabou, 1985, pp. 22-23; Peris, 2003a, pp. 21-33.

cereals ni la exigüitat de la ramaderia estant s'han d'interpretar com a rèmores. Els cereals eren cultius comercials productius i rendibles. El desenvolupament agrícola de les hortes valencianes fou, per tant, més potent, primerenc i sostingut en el temps del que es creia. El brillant segle XVIII s'ha d'interpretar com una fita destacada de l'extens conjunt de millores agrícoles introduïdes durant els segles anteriors.

La concentració d'esforços productius en les hortes

El regadiu fou la clau que obrí la porta al desenvolupament agrícola, ja que l'aridesa ambiental era el principal factor limitant de la producció. Permeté intensificar l'ús del sòl (millorar els rendiments i moderar les fluctuacions interanuals) alhora que obrí noves línies productives seleccionant els cultius més adequats (Garrabou, 2006, pp. 137 i 465). La construcció d'infraestructures i una millor gestió de l'aigua permeteren aprofitar les condicions favorables del medi físic: hiverns càlids, horitzontalitat del terreny, fertilitat del sòl, etc. El regadiu fou, amb la introducció de noves plantes, el principal avenç tècnic, ja que permeté seleccionar cultius en funció de les expectatives del mercat i les possibilitats de la petita explotació camperola, donant pas a un sistema agrari cada vegada més intensiu³³.

Els secans tingueren una entitat molt secundària. Cavanilles destacà la lúcida adaptació als nínxols ecològics. En tractar de la Vall de Càrcer, indicà (1795-1797, I, p. 200) que l'espai agrícola es dividia en “tres faxas paralelas al Júcar: la más honda e inmediata al río sirve para el cultivo del arroz, la segunda para huertas [...] y la tercera, que es la más alta, se destina a viñas, olivos, algarrobos y sembrados”. Informà que els camperols concentraven els esforços productius en el regadiu (“ocupados principalmente en cultivar la huerta”), de manera que “en el secano queda erial una gran” parte. Per exemple, a Massalavés hi havia 3.000 fanecades “poco menos que abandonadas [...], porque el cultivo del arroz se lleva toda la atención”. També que entre Alzira i Carcaixent quedava como una legua casi erial por falta de riego, ocupada per “olivos y algarrobos [...]”. Todos ponen sobre conatos en cultivar las huerta, huertos y arrozales [...]; los secanos se miran con poco afecto, y aunque iguales en extensión a quanto logra riego, es muy poco el fruto que producen³⁴. Les terres de secà continuaren acomplint una funció gairebé marginal durant el segle XIX, resultant difícil trobar compradors o arrendadors, ja que era difícil obtindre profit³⁵.

El mercat, catalitzador del desenvolupament agrícola

El model agrari valencià dels últims segles medievals ja estava estretament lligat al mercat, però aquests vincles es reforçaren durant l'Antic Règim, quan la venda de collites fou bàsica de cara a organitzar l'activitat productiva.

Obtenir excedents fou una via de desenvolupament cada cop més rellevant. Els esforços per augmentar els rendiments de la terra no estaven destinats a alimentar més camperols, sinó a augmentar els

33 Peris, 1995, pp. 294-298, pp. 495-498; 2003a, pp. 45-78; 2008a; 2008b, pp. 153-154.

34 Cavanilles, 1795-1797, I, pp. 164-208.

35 Bosch Julià (1866, p. 264) informà que els secans d'Algemesí eren “mirados con cierto desdén”. Madoz confirma els beneficis superiors del regadiu: a Anna, “rinde un 6 por 100 del capital y los secanos un 4” (1982, I, p. 124).

fruits destinats al mercat. Durant els segles xvi-xviii, s'afirmà una progressiva –però limitada– divisió del treball, ja que a la pretèrita complementarietat camp-ciutat s'afegiren fluxos massius entre àrees distants. Les hortes foren molt més que el nucli d'un gran mercat regional en el qual s'intercanviaven excedents de regadiu (dacsà, arròs, seda, hortalisses, etc.) i productes de secà (vi, aiguardent, oli, garrofes, etc.). A més, la *comercialització forçada*, que obligava molts camperols a vendre la collita ràpidament, quan els preus eren més baixos, per satisfer rendes o pagar deutes, feu que els majors graus de participació en el mercat es produïren entre els cultivadors modestos. Les petites explotacions eren vulnerables i estigueren compel·lides a aconseguir la màxima eficiència productiva i una alta capacitat d'adaptació a les fluctuacions conjunturals, substituint cultius segons les expectatives de venda³⁶.

El component comercial esdevingué tan rellevant en les hortes litorals ben connectades a través del trànsit marítim de cabotatge³⁷ que el factor que condicionà el progrés econòmic foren els preus. No faltaren les crisis de subproducció, però les pitjors conjuntures estigueren motivades pels problemes comercials. La menor pressió demogràfica després de l'expulsió morisca del 1609 ajudà a consolidar una primerenca agricultura comercial. Els criteris per seleccionar cultius foren les condicions naturals –clima, sòl– i les circumstàncies del mercat. La morera es consolidà. Escolano (1610, I, p. 367) ja afirmà que a la Ribera “la negociación de la seda es tanta, que de pequeños lugares han venido a crecer y hacerse populosas villas, en razón de la inmensa riqueza que con ella acaudalan”. James Casey (1981, p. 75) assenyala els intercanvis amb Castella com a factor primordial per explicar l'orientació productiva de les hortes durant els Sis-cents: “seda por pan, esta era la estrategia del comercio valenciano en tiempo de los Habsburgo”.

Aquesta dimensió comercial s'incrementà a partir del 1650. Els secans es convertiren en domini de la vinya, l'olivera i els garrofers, ja que l'aridesa que podia fer malbé les sembradures no impedia que els conreus arboris fructifiquessin, puix les arrels aprofundien fins trobar humitat. D'altra banda, cereals molt productius, moreres, farratges, plantes industrials i una policultura que combinava hortalisses i fruiters ocupà les hortes.

El dinamisme que es reconeix a l'agricultura valenciana del segle xix no va sorgir de sobte: estigué impulsat per l'experiència adquirida entre els segles xvi i xviii amb cultius d'exportació³⁸. El comerç de cereals i seda involucrà els camperols en una teranyina especulativa que beneficiava rendistes i mercaders mentre ofegava l'economia de molts llauradors. L'experiència mostrà que l'especialització tenia límits que no era prudent traspassar. La venda d'excedents en mercats remots fou cada vegada més important. No obstant això, no s'arribà a cap especialització regional, ja que una prudent estratègia de diversificar el perill front riscos naturals i l'especulació comercial donà lloc a una amalgama flexible d'autosuficiència i venda.

---

36 El reg atorgà llibertat per triar els cultius més adequats segons les expectatives de venda.

37 Furió, 1995, pp. 97-99; Serra, 2008, pp. 267 i 273.

38 La principal novetat de l'etapa capitalista consistí en un millor transport, que permeté passar d'una agricultura comercial a d'altra en la qual ja hi havia especialitzacions regionals basades en un cultiu hegemònic: tarongers, hortalisses, arròs, etc. (Peris, 1995, p. 493).

Els contrapunts socials del brillant desenvolupament agrícola

Els camperols aconseguiren incrementar el producte agrícola brut molt per sobre de l'augment demogràfic, característica que permet parlar d'un autèntic desenvolupament agrari. Els resultats econòmics de la policultura intensiva i comercial foren brillants, destacant els espectaculars rendiments per superfície. Però van comportar contrapunts socials negatius: baixa productivitat del treball i els inconvenients derivats de la condició especulativa de les collites. Els avenços econòmics no foren neutres des del punt de mira social, ja que les relacions de producció evolucionaren d'una manera poc favorable per a la pagesia. La intensificació, inicialment positiva, esdevingué, amb el pas del temps, tirania. Les noves fórmules de distribuir excedents que acompanyaven les transformacions agràries (endeutament censal; despossessió i polarització patrimonial; augment de la renda de la terra) sostragueren als cultivadors una part considerable de la riquesa creada en benefici dels privilegiats i d'una activa burgesia. La família llauradora s'acostumà a patir una sobreexplotació que enriquia els rendistes. El crèdit, impostos municipals, reials o senyoriais, delmes, arrendaments, etc. beneficiaren als estaments privilegiats i els puixants grups burgesos, alhora que ofegaven la fràgil economia camperola. Els agricultors treballaven cada vegada més dur i –paradoxalment– tenien poques possibilitats d'esquivar la misèria. L'agricultura de regadiu fou un parany que portà als cultivadors a l'endeutament en el segle XVII i a la despossessió en el XVIII, quan la propietat agrícola estigué cada vegada més polaritzada. L'autoexplotació de la unitat familiar acompanyà el dilatat procés estudiat. L'endeutament (ja important en el XVI) i la posterior pèrdua d'immobles durant el XVIII provocaren que els excedents anessin a parar a mans d'una exigua minoria rendista que arrendava camps.

L'augment dels nivells de comercialització contribuï a debilitar la petita propietat, fenomen la intensitat del qual resulta proporcional a la proximitat a algun nucli urbà. Primer fou l'efecte de càrregues censals allò que obligà a destinar al mercat porcions creixents de les collites, després els impostos i, des de final del segle XVII, la obligació de satisfer la renda de la terra. Aviat el potencial de treball de la unitat familiar superà les necessitats d'explotacions cada vegada més minúscules, la qual cosa obligà a participar en activitats no agrícoles (entre les quals destaquen la cria dels cucs i la filatura de seda) així com a treballar com a assalariats en terres de llauradors benestants³⁹. Les estratègies de reproducció emprades per la unitat familiar incloïen la necessitat de cobrir la subsistència del nucli domèstic, cosa que s'aconseguí principalment aplicant mà d'obra familiar a una explotació menuda. Es tractava d'una complexa unitat tecnoproductiva que combinava l'autoconsum i venda. Proporcionava la base econòmica, encara que cada vegada fou més necessari obtenir ingressos complementaris treballant en d'altres explotacions agrícoles i exercint una pluriactivitat que inclogués tasques domèstiques. Diverses rèmores s'oposaven a aquesta reproducció. Destaca el creixement demogràfic (la població valenciana es duplicà entre 1712 i 1787, fruit d'un règim d'alta nupcialitat i matrimoni precoç), sent aquest increment més potent –i

---

39 Peris, 1989, pp. 125-186; 1995, pp. 500-504.

la subdivisió patrimonial inherent més forta— en les hortes. Per superar aquests obstacles, s'adoptaren tàctiques productives i socials (aliances matrimonials i pràctiques de transmissió patrimonial)⁴⁰.

La lògica social i econòmica de les petites explotacions

Tradicionalment, les *vies camperoles* (sistemes agraris dominats per explotacions conreades amb treball familiar) han estat interpretades com un contramodel arcaic de l'admirada revolució agrícola britànica. Atès que la innovació era vista com un factor exogen al camperolat, es descartava que haguessin impulsat qualsevol tipus d'avenç productiu. Afortunadament, la tesi d'un desenvolupament econòmic protagonitzat per camperols ja no sorprèn (Allen, 2004). S'accepta que el progrés responia a pràctiques desenvolupades en explotacions menudes en lloc de grans finques conreades amb assalariats.⁴¹ La intensificació resultà d'aplicar tècniques empíriques locals i complexes fórmules productives que tenien com a pauta comuna emprar molta força de treball (Peris, 1995 i 2008b). En les hortes, a la petita grandària de l'explotació cal afegir una ubicació dispersa de les parcel·les⁴² que responia a l'estratègia de la diversificació. Requeria invertir temps en desplaçaments, però es compensava per l'avantatge de disposar de camps amb característiques edàfiques i microclimàtiques diverses, cosa que facilità adaptar-se als canvis de cultiu imposats per la demanda, reduí el risc de perdre collites a causa de calamitats naturals i esglaonà el treball, permetent que cada tasca poguera realitzar-se en el moment idoni.

L'hegemonia d'aquestes modestes explotacions es constituí sobre la base d'una propietat camperola cada vegada més menuda i endeutada, que fomentà l'arrendament i consolidà un sistema agrari intensiu i mercantilitzat. El pagament de pensions del crèdit censal deduïa al voltant d'una cinquena part de la renda agrària bruta obtinguda per modestos llauradors al final de l'Antic Règim i solia concloure amb la pèrdua de béns⁴³. El cultiu directe d'una explotació pròpia fou preeminent mentre es mantingué la preponderància de la petita-mitjana propietat. Però la seva absorció per elits urbanes des del XVIII portà a la creixent entitat de l'arrendament. Aquesta fórmula de cedir la terra ja havia estat considerable des del XV (Serra, 2008, p. 41), però guanyà rellevància des dels Set-cents. A Alzira, per exemple, es passà d'arrendar un terç de l'horta en 1767 (els veïns cedien el 25 % de les terres i els forasters el 75 %) a afectar el 55 % de la superfície agrícola l'any 1861⁴⁴. Eren contractes de curta durada que es satisfieien en diners⁴⁵. Haver de liquidar el lloguer immediatament després de la collita perjudicava els conreadors,

40 Tot i que el sistema era legalment igualitari, quan hi havia un estatus que mantenir i un patrimoni que recompondre, la llibertat de testar s'utilitzà per afavorir un fill. Acumulant la cinquena de lliure disposició i el terç de millora, corresponia a l'afortunat el 46 % de la hisenda més la fracció de la part dividida entre germans.

41 Adam Smith (2001, pp. 494-496 i 530) destacà que la gestió òptima no la dugueren a terme terratinents en grans finques sinó modestos cultivadors.

42 Una explotació tipus constava d'una dotzena de camps, la majoria regats, situats en 7-8 partides diferents, en una zona d'uns 25-30 km² (Peris, 1988, p. 131).

43 Peris, 1988, pp. 123-126; 1989, pp. 138-143, pp. 164-177; 2003a, pp. 227-236.

44 Menys que a l'Horta (on afectava al 90 % de les terres en el XIX), però més que a Castelló o Alacant (Garrabou, 2006, pp. 393-395; Peris, 1988, pp. 127-129).

45 Ardit, 1993, I, pp. 158-170; Millán, 1984, pp. 79-84; 2018-2019.

que es veien obligats a vendre els fruits quan més barats es pagaven. V. I. Franco advertí, a final del XVIII, que “habiendo de satisfacer las anualidades al dueño por los meses de junio y noviembre, se ven precisados a vender los frutos al tiempo de los pagos, que son los de las cosechas, y despojados de ellos entran en el invierno, se empeñan, y cuando llega [...] mayo y junio toman los granos al fiado a precios exorbitantes” (cit. Ribes, 1987, p. 87).

L'arrendament solia vincular l'anterior propietari –esdevingut arrendatari– i el pretèrit creditor, transmutat en propietari que cedia camps a cultivadors qualificats. També aprofitava per transformar una propietat dispersa en una explotació coherent⁴⁶. Els camperols que posseïen algun camp predominaven entre els arrendataris, essent escassos aquells que no tenien cap immoble propi. Les diminutes dimensions de les parcel·les no suposaven cap obstacle: fins i tot era habitual que camps de mitja hectàrea es subdividiren per ser cedits a diferents cultivadors, ja que permetia augmentar els ingressos (Peris, 1992, pp. 94-100). La brevetat de l'arrendament –entre 4 i 6 anys– no impedia a l'agricultor rendibilitzar les millores introduïdes, ja que els contractes es renovaven sense dificultat; però la voluntat de continuar era un parany que obligava a acceptar augments de la renda.

Els propietaris no dugueren a terme una gestió absentista: evitaren els riscos inherents al cultiu directe consensuant patrons de cultiu. La gran oferta de terra arrendada permeté a una part dels camperols empobrits no acabar convertits en jornalers. No estic d'acord amb Garrabou quan considerà la petita propietat i els arrendataris “formas encubiertas de proletarización” (1985, p. 155). Un abisme social separava la dura condició del jornalер (que conduïa al desànim productiu, l'ociositat i la rebel·lió) dels propietaris de menudes explotacions ofegades pel crèdit o aconseguïdes a través d'arrendaments onerosos, que treballaven molt dur, però no per això deixaven de sentir-se integrats socialment. Els modestos agricultors autònoms foren peça clau del desenvolupament intensiu i comercial de les hortes, ja que estigueren disposats a suportar alts graus d'autoexplotació per evitar creuar la línia vermella que els separava de jornalers i criats. Destaca l'interès per mantenir l'estatus mitjançant explotacions viables (intensificant el cultiu, aprofitant el reg) amb un patrimoni agrícola reduït a conseqüència de successives fragmentacions hereditàries.

CONCLUSIÓ

Les xicotetes explotacions, hegemòniques en les hortes valencianes, tingueren capacitat per a promoure un desenvolupament agrícola excepcional. Fisiòcrates, *smithians* i més recentment els autors neoliberals han defensat la capacitat innovadora de la gran propietat. No obstant, les millores productives es dugueren a terme en petites explotacions intensives conreades per la unitat domèstica. Aquestes empreses familiars pogueren adaptar-se d'una manera ben àgil als canvis imposats per la demanda, escalonar el treball en un calendari agrícola més ampli i exigent, fer cada tasca en el moment idoni, així com mitigar el perill de riscos naturals o comercials. La voluntat de sobreviure amb una explotació cada

---

46 A aquesta lògica responen els casos en què els propietaris captaven i cedien simultàniament camps en lloguer.

vegada més reduïda, evitant descendir a la dura condició de jornalier, promogué un desenvolupament rural basat en intensificar el factor treball.

El mite de la immobilitat camperola trontolla quan s'observen els brillants rendiments per superfície o llavor, els canvis experimentats en l'estructura dels cultius, la metamorfosi dels contractes agrícoles o els avenços del regadiu. La productivitat de la terra augmentà a costa de sotmetre el treball familiar a un ritme laboral cada vegada més exigent. En aquesta lògica es contemplava el producte final, no les hores de treball invertides. La precarietat de les petites explotacions provocà un augment de l'autoexplotació. L'alta productivitat per superfície s'aconseguí augmentant l'aportació de treball per evitar el dolorós declivi cap a la desposseïció i la proletarització. A més, les famílies camperoles es van veure obligades a diversificar l'ocupació laboral, realitzant tasques artesanals o treballant per a propietaris benestants durant les fases de major demanda de treball.

REFERÈNCIES

- Allen, R. C. (2004). *Revolución en los campos. La reinterpretación de la revolución agrícola inglesa*. Zaragoza: PUZ.
- Ardit, M. (1993). *Els homes i la terra del País Valencià (ss. XVI-XVIII)*, 2 vols. Barcelona: Curial.
- Ardit, M. (2004). *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*. València: Afers.
- Bosch Julià, M. (1866). *Memoria sobre la inundación del Júcar*. Madrid: Imprenta Nacional.
- Calatayud, S. (1985). Agricultura y mercado: la implantación de cultivos comerciales (Alzira, siglo XIX). *Al-gezira*, 1, 203-219.
- Calatayud, S. (1989). L'expansió citrícola valenciana. Producció i propietat de la terra a la Ribera del Xúquer (1850-1930). *Recerques*, 22, 95-115.
- Calatayud, S. (1999). Difusión agronómica y protagonismo de las élites en los orígenes de la agricultura contemporánea: Valencia, 1840-60. *Historia Agraria*, 17, 99-127.
- Casey, J. (1981). *El regne de València al segle XVII*. Barcelona: Curial.
- Canga Argüelles, J. (1833-1834). *Diccionario de Hacienda*, 2 vols. Madrid: Carrero.
- Cavanilles, A. J. (1795-1797). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, 2 vols. Madrid: Imprenta Real.
- Cavanilles, A. J. (1801). De la utilidad del cacahuete o *Arachis hypogaea* de Linneo. *Anales de Ciencias Naturales*, 11, 206-225.
- Císcar, E. (1997). *La Valdigna siglos XVI y XVII. Cambio y continuidad en el campo valenciano*. València: Diputació de València.
- Colmeiro, M. (1965). *Historia de la Economía Política*, 2 vols. Madrid: Taurus (1ª ed. 1863).
- Escolano, G. (1611). *Década primera de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*. València: P.P. Mey.
- Furió, A. (1995). *Historia del País Valencià*. València: Alfons Magnànim.
- Furió, A. (2004). L'utilitatge i les tècniques. En Salrach, J. M. (coord.). *Història Agrària dels Països Catalans*, II, Època Medieval (pp. 335-360). Barcelona: Universitats-FCR.

- Garcia-Oliver, F. (coord.) (1999). Sucre i creixement econòmic a la baixa Edat Mitjana. *Afers*, 32, 7-196.
- Garrabou, R. (1985). *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850-1900*. València: Alfons Magnànim.
- Garrabou, R. (coord.) (2006). *Història Agrària dels Països Catalans*, III, Època Contemporània. Barcelona: Universitats-FCR.
- Garrido, S. (1999). Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (s. XVIII-XX), *Recerques*, 38, 125-147.
- Garrido, S. (2004). *Cànem gentil. L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*. Castelló: Ajuntament de Castelló.
- Glick, T. F. (2004). Sistemes agrícoles islàmics de Xarq al-Àndalus. En Salrach, J. M. (coord.). *Història Agrària dels Països Catalans*, II, Edat Mitjana (pp. 45-90). Barcelona: Universitats-FCR.
- Giménez Font, P. (2008). *Las transformaciones del paisaje valenciano en el siglo XVIII: una perspectiva geográfica*. València: Alfons Magnànim.
- Jaubert de Passá, F. J. (1844). *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia*. València: Benito Monfort.
- López Gómez, A. (1974). La introducción del maíz en Valencia y la substitución de otros cereales. *Estudios Geográficos*, 135, 147-156.
- Madoz, P. (1982). *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de Alicante, Castellón y Valencia, 1845-1852*, 2 vols. València: Alfons Magnànim.
- Maroto, J. V. (1997). Les plantes americanes d'ús agrícola a les Observacions de Cavanilles. *Cuadernos de Geografía*, 62, 377-385.
- Mateu Tortosa, E. (1987). *Arroz y paludismo. Riqueza y conflicto en la sociedad valenciana del siglo XVIII*. València: Alfons Magnànim.
- Mayans, G. (1976). *Epistolario*, V, *Escritos Económicos*. Oliva: Ajuntament.
- Millán, J. (1984). *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el Sur del País Valenciano, 1640-1840*. Alacant: Gil-Albert.
- Millán, J. (1999). *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo (1830-1890)*. Alacant: Gil-Albert.
- Millán, J. (2015). Estudio introductorio. La estructura social y la economía del cáñamo ante el apogeo del capitalismo del siglo xx. En Hansen, F. *La economía del cáñamo en la España suoriental* (pp. 11-60). Alacant: Universitat.
- Millán, J. (2018-2019). Les bases socials de l'agricultura intensiva contemporània. Els arrendaments d'Oriola en 1861. *Baluard*, 8, 93-118.
- Pérez García, J. M. (1992). Los orígenes de la moderna agricultura comercial en la Huerta de Valencia. En *El medio rural español. Cultura, paisaje y naturaleza, Homenaje al profesor Ángel Cabo Alonso* (pp. 475-498). Salamanca: Universidad.
- Peris, T. (1988). Aproximació al sistema agropecuari alzirenc de l'Antic Règim (ss. XV-XVIII). Propietat, endeutament censal, explotació i factors productius. *Al-gezira*, 4(5), 89-147.
- Peris, T. (1989). *Propiedad y cambio social. Alzira (1465-1768)*. València: Diputació de València.

- Peris, T. (1992). *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer (La Acequia Real de Alzira, 1258-1847)*. València: Confederació Hidrogràfica Xúquer i Conselleria d'Obres Públiques.
- Peris, T. (1995). La evolución de la agricultura valenciana entre los siglos xv y xix. Rasgos cualitativos y problemas de cuantificación, *Revista de Historia Económica*, XIII-3, 473-508.
- Peris, T. (1997). El cultivo de la morera en Alzira (siglos xvi-xviii). *Al-gezira*, 10, 135-154.
- Peris, T. (2001). *Història de la Ribera, I, L'escenari i els protagonistes*. Alzira, Bromera.
- Peris, T. (2003a). *Història de la Ribera, II, La terra de l'arròs i les moreres*. Alzira: Bromera.
- Peris, T. (2003b). Problemas agrícolas y gestión hidráulica en la Huerta de Valencia. En M. Drain (ed.). *Politiques de l'eau en milieu méditerranéen. Le cas de la péninsule Ibérique* (pp. 78-96). Alacant: Universitat d'Alacant / Casa Velázquez.
- Peris, T. (2005). *Historia de la Ribera, IV, La cultura popular*. Alzira: Bromera.
- Peris, T. (2008a). El regadiu. Evolució, organització i transcendència sòcio-econòmica. En Serra, E. (coord.). *Història Agrària dels Països Catalans, III, Època Moderna* (pp. 125-144). Barcelona: Universitats-FCR.
- Peris, T. (2008b). El treball camperol: Eines, tècniques i estratègies productives. En Serra, E. (coord.). *Història Agrària dels Països Catalans, III, Edat Moderna* (pp. 145-170). Barcelona: Universitats-FCR.
- Peris, T. (2016). L'expansió de nous cultius per les hortes valencianes (ss. XIII-XIX). *Estudis d'Història Agrària*, 28, 113-148.
- Piqueras, J. (1985). *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*. Madrid: M.A.P.A.
- Ribes, V. (1987). *La ilustración marginada: V.I. Franco*. Alzira: Diputació València.
- Romero, J. & Peris, T. (1992). Usos, distribució i control de l'aigua. En Carreras, C. (dir.). *Geografia General dels Països Catalans, II* (pp. 186-277). Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Serra, E. (coord.) (2008). *Història Agrària dels Països Catalans, III, Època Moderna*. Barcelona: Universitats-FCR.
- Smith, A. (2001). *La riqueza de las naciones*. Madrid: Alianza Editorial.
- Valcárcel, J. A. (1765-1795). *Agricultura general y gobierno de la casa de campo*, 10 vols. Valencia: J. Esteban-F. Burguete.
- Vallés, V. (1983). *El conreu de la morera i l'artesania de la seda en la Ribera del Xúquer als segles xvi i xvii. El cas de l'Alcúdia*. L'Alcúdia: Ajuntament de l'Alcudia.

Cómo citar este artículo:

Peris Albentosa, T. (2022). L'evolució del paisatge en les hortes valencianes i les estratègies productives subjacents (segles xvi-xix). *Cuadernos de Geografía*, 108-109 (1), 107-129.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.108.23645>

Esta obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.

